

Dr Monika Czarnuch-Sodzawiczny, SBP 318

ZNACZENIE PIERWSZEGO GRECKIEGO KOMENTARZA DO EWANGELII MARKA DLA JEJ INTERPRETACJI¹

Najdłużej ze wszystkich Ewangelii, bo ponad tysiąc lat, musiała czekać Ewangelia Marka na odnoszący się do niej całe komentarz w języku greckim. Dopiero na przełomie XI i XII wieku Teofylakt z Ochrydy napisał *Wyjaśnienie do Ewangelii Marka* odnoszące się do całe Ewangelii w języku oryginału. Taki stan rzeczy może wywoływać różne pytania. Do jakiej postaci tekstu odnosi się komentator? Co skłoniło go do zajęcia się pomijaną wcześniej Ewangelią? Czy dostrzega jej specyfikę? Na ile jego komentarz jest oryginalny? Pytania te stały się trzonem rozprawy doktorskiej², wyznaczając jej cele: zbadanie wartości komentarza Teofylakta do Ewangelii Marka jako świadka typu bizantyjskiego, ustalenie motywacji zajęcia się niekomentowaną wcześniej Ewangelią i określenie podejścia do tekstu Marka w interpretacji Teofylakta oraz weryfikacja sądów o jego całkowitej czy znacznej zależności od wcześniejszych komentujących

¹ Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki w Krakowie przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2014/13/N/HS1/02054.

² Artykuł został przygotowany na podstawie rozprawy doktorskiej M. Czarnuch, „Tekst i znaczenie Ewangelii Marka w jej pierwszym greckim komentarzu. Studium *Wyjaśnienia do Ewangelii Marka* Teofylakta z Ochrydy”, Katowice 2017. Promotorem był ks. dr hab. prof. UŚ Artur Malina, promotorem pomocniczym dr Beata Urbanek, zaś recenzje przygotowali ks. prof. dr hab. Dariusz Kotecki oraz ks. dr hab. Andrzej Piwowar. Po uzupełnieniu praca doktorska została opublikowana w serii Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego *Attende Lectioni. Series Nova* (t. 2): M. Czarnuch, *Ewangelia Marka w komentarzu Teofylakta*, Tarnów 2018.

1. Teofylakt – życie i dzieło

Teofylakt urodził się około 1050 r. po Chrystusie na Eubei – greckiej wyspie na Morzu Egejskim, zmarł na początku XII w. Wykształcenie otrzymał w Konstantynopolu, w szkole Michała Psellosa, był pierwszym nauczycielem retoryki w Akademii Patriarchalnej, służył także jako diakon w bazylice Hagia Sophia. Około 1090 r. został mianowany arcybiskupem Ochrydy w Bułgarii. Obfita korespondencja Teofylakta ze świeckimi i kościelnymi władzami Konstantynopola jest najlepszym zachowanym źródłem wiedzy o sytuacji Kościoła i jego relacji z greckim światem z tamtego okresu, a także o ówczesnej sytuacji kulturalnej, politycznej i społecznej. O ile ta właśnie korespondencja doczekała się już rzetelnego opracowania³, to brak pogłębionej dyskusji naukowej nad *Wyjaśnieniami*, nad wpływem innych autorów na Teofylakta i znaczeniem Biskupa Ochrydy dla bibliistyki. Nawet jeśli przyznaje się Teofylaktowi miejsce wśród wielkich pisarzy bizantyjskich ze względu na jego szeroką znajomość autorów chrześcijańskich i pogańskich czy z powodu piękna jego języka, zarzuca się mu zarówno brak oryginalności myśli, jak i tworzenie kompilacji⁴. Sąd o Teofylakcie jako papudze⁵ Jana Chryzostoma jest nieuzasadniony przynajmniej z dwóch powodów. Nie zbadano dotychczas zależności między tekstami obu autorów⁶. Co więcej, Biskup Ochrydy komentuje teksty, których Złotousty nie komentował, dlatego

³ Zob. M. Mullett, *Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Archbishop*, Aldershot, 1997.

⁴ Por. G. Podskalsky, *Théophylacte d'Achrida*, w: *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, red. M. Viller, F. Cavallera, J. de Guibert, t. 15, Paris 1991, s. 545.

⁵ K. Staab, cytowany przez E.W. Saundersa, twierdzi, że Teofylakt (i inni: Pseudo-Ekumeniusz, Jan z Damaszku, Zigabenus) jedynie bezkrytycznie powtarzają myśli Chryzostoma, a „niezasłużona rola, jaką w sztuce Złotoustego grają te papugi (!), powinna być wreszcie zakończona raz na zawsze” (Staab: „They only repeat uncritically the thought of Chrysostom, mostly in the very words of the Master. The undeserved role which these parrots of the Golden-Mouthed play in exegesis up to now should finally be finished once and for all, and we should proceed simply to write in Commentaries «Chrysostom and his School»”, w: K. Staab, *Pauluskommentare aus der griechischen Kirche*, Munster 1933, s. viii, za: E.W. Saunders, *Theophylact of Bulgaria as Writer and Biblical Interpreter*, *Biblical Research* 2 (1957), s. 37 oraz przypis 22).

⁶ E.W. Saunders porównuje fragmenty komentarzy Teofylakta do Nowego Testamentu (Łk 10,29-37; J 1,18; Rz 9,4-5; Flp 2,6 oraz Hbr 2,9; 12,1) z pismami Jana Chryzostoma, Grzegorza z Nazjanzu i katenami. Zauważa pewną niezależność Biskupa Ochrydy od tradycji patrystycznej, zwłaszcza w komentarzach do Ewangelii. Nie analizuje jednak tekstów komentarzy do Ewangelii Marka i Mateusza. E.W. Saunders, *Theophylact of Bulgaria as Writer and Biblical Interpreter*, *Biblical Research* 2 (1957), s. 37.

warto w studium nad *Wyjaśnieniem do Ewangelii Marka* zająć się kwestią tej relacji między tymi dwoma komentatorami Ewangelii.

2. Znaczenie komentarza dla interpretacji Marka

Znaczenie *Wyjaśnienia* odsłania się wyraźnie w trzech zakresach: krytyki tekstu Ewangelii, hermeneutyki biblijnej (synchronicznej interpretacji Ewangelii Marka) oraz kwestii oryginalności Teofylakta w stosunku do wcześniejszych komentujących.

2.1. Krytyka tekstu

Biblijne fragmenty przez przepisywanych rękopisy komentatorów były harmonizowane z bardziej rozpowszechnionymi wariantami. W przypadku Ewangelii Marka, która była rzadziej niż Mateusz i Łukasz używana w liturgii, tendencją kopistów było wprowadzanie wariantów pod wpływem pozostałych synoptyków. Dzięki temu, że Teofylakt jest pierwszym komentującym w języku greckim całość drugiej Ewangelii, można określić postać interpretowanego przez niego tekstu przez porównanie występujących w jej fragmentach wariantów z odniesieniami do nich w samym komentarzu.

Dotychczas w ogóle nie badano komentarza Teofylakta jako świadka wczesnej tradycji tekstu bizantyjskiego, chociaż takie badanie może być cenne z powodu charakteru komentarza, który pozwala na dość pewne odtworzenie wariantów bizantyjskich. Biskup Ochrydy podaje cały grecki tekst Ewangelii Marka, podzielony na perykopy. Najpierw cytuje fragment Ewangelii Marka, a następnie go komentuje. Wprawdzie rękopisy komentarza Teofylakta są późniejsze, przytaczane zaś przed wyjaśnieniem perykop teksty Ewangelii mogły być przez kopistów dostosowane do jej tekstu najbardziej rozpowszechnionego, jednak już po zacytowaniu fragmentu Ewangelii Teofylakt raz jeszcze odnosi się do komentowanego tekstu: przytacza pojedyncze słowa, wyrażenia czy zdania, wprost je cytuje i interpretuje je tak, że można w sposób pewny odtworzyć wiele fragmentów komentowanego tekstu Ewangelii. Jest mało prawdopodobne, że kopiści zmieniali brzmienie samego komentarza Teofylakta w celu dostosowania go do *Mehrheitstext*, którego warianty mogły znaleźć się w fragmentach Ewangelii cytowanych przed właściwym komentarzem. Ten charakter komentarza ma decydujące znaczenie dla datowania wariantów. Zestawienie tekstu rzeczywiście

komentowanego z tekstem przytaczanym we fragmentach pozwala wyróżniać warianty typu bizantyjskiego. Ich świadectwo będzie wcześniejsze przynajmniej o jedno stulecie od wersji potwierdzonej przez większość rękopisów pochodzących z XII i XIII wieku⁷.

Ze względu na sposób komentowania Teofylakta (przytaczanie w wyjaśnieniu fragmentów perykop zamieszczonych nad komentarzem) można wyodrębnić warianty reprezentujące typ bizantyjski w tekście Ewangelii Marka⁸. Przeprowadzona kwerenda⁹ pokazała, że tak w cytowanych perykopach, jak i w komentarzach do nich warianty bizantyjskie występują we wszystkich manuskryptach¹⁰ albo w większości rękopisów¹¹. Jednak odnośnie do niektórych wariantów wyjaśnienie Teofylakta przyjmuje różną postać¹². Dlatego do przeprowadzenia szczegółowych badań tak tekstu biblijnego, jak i *Wyjaśnienia* konieczne jest opracowanie edycji krytycznej dzieł egzegetycznych Teofylakta¹³.

⁷ Przeprowadzona kwerenda nie wykazała, aby ustalona została dokładna data powstania *Wyjaśnień* Teofylakta, na pewno jednak zostały napisane na przełomie XI i XII wieku. W określeniu czasu ich powstania nie pomagają adnotacje zamieszczone w niektórych manuskryptach, por. J.F.B.M. De Rubeis, *De Theophylacti Bulgariae Archiepiscopi gestis, scriptis ac doctrina, deque veneta operum eius innum editione, dissertatio*, w: *Patrologia Graeca*, t. 123, s. 34-35.

⁸ Przykładowo, tekst zrekonstruowany Mk 1,2 ma postać: „jak zostało napisane u Izajasza, proroka”, natomiast tekst bizantyjski: „jak zostało napisane u proroków”. Teofylakt wyjaśnia, że świadectwo o Janie zostało wzięte od dwóch proroków. Z kolei odpowiedź Jezusa na zarzut uczonych w Piśmie o to, że je i pije z celnikami i grzesznikami (Mk 2,17) ma w tekście zrekonstruowanym postać: „Nie potrzebują zdrowi lekarza, ale źle się mający. Nie przyszedłem powołać sprawiedliwych, ale grzeszników”. Z kolei tekst bizantyjski jest dłuższy: „...ale grzeszników do nawrócenia”. Teofylakt wyjaśnia najpierw, że Jezus przyszedł powoływać grzeszników, jednak nie po to, aby pozostali grzesznikami, lecz ku metanoi (εἰς μετάνοιαν), to jest, aby się nawrócili”. Następnie Teofylakt dodaje, że Jezus mówi: „ku metanoi” (εἰς μετάνοιαν), aby ktoś nie sądził, że gdy Jezus powołuje grzeszników, to nie doskonalą ich.

⁹ Skonsultowano 8 rękopisów przechowywanych w Bibliotece Watykańskiej (Barb. gr. 521, Ottob. gr. 453, Vat. gr. 641, Vat. gr. 642, Vat. gr. 643, Vat. gr. 644, Vat. gr. 647, Vat. gr. 1221) oraz 6 manuskryptów dostępnych w Österreichische Nationalbibliothek (Suppl. gr. 2, Theol. gr. 19, Theol. gr. 79, Theol. gr. 90, Theol. gr. 95, Theol. gr. 122).

¹⁰ W odniesieniu do 34 wyróżnionych w rozprawie wariantów.

¹¹ W odniesieniu do 8 wariantów.

¹² W odniesieniu do 2 wariantów.

¹³ Nie jest to postulat nowy. Na początku XX wieku na tę potrzebę zwrócił uwagę H.F. von Soden (H.F. von Soden, *Die Schriften des Neuen Testaments*, t. 4, Göttingen 1913, s. 627). Pół wieku później o konieczności edycji krytycznej dla badań tak nad tekstem Ewangelii, jak i nad komentarzami pisał E.W. Saunders: „A critical edition which has yet to be prepared is a sine qua non to any systematic research both on the text and the exegesis”, por. E.W. Saunders, *Theophylact of Bulgaria as Writer and Biblical Interpreter*, *Biblical Research* 2 (1957), s. 36. Jej nieodzowność podkreślano także w ostatnich latach: „There is no satisfactory critical edi-

2.2. Hermeneutyka

Rozwój studiów nad Markiem od końca XIX wieku może sprawiać wrażenie, że badanie XI-wiecznego komentarza nie ma wartości dla najnowszej interpretacji tej Ewangelii, Można by sądzić, iż takie poszukiwania mogłyby ewentualnie być cenne dla badań nad literaturą bizantyjską, a zwłaszcza jej recepcją antyku czy wpływem na literaturę europejską od renesansu po współczesność¹⁴. Jednakże dotychczas nie zauważono, że pierwszym interpretującym Marka – nie ze względu na wartości dla egzegezy diachronicznej, ale dla walorów cenionych przez podejście synchroniczne i teologiczne – był właśnie Teofylakt.

Teofylakt różni się od wielu poprzedzających go komentatorów, którzy pomijali Marka, a wyjaśniali Mateusza. Wprawdzie nigdzie *explicite* nie uzasadnia konieczności wyjaśniania Marka, jednak w *Przedmowach do Wyjaśnień* do czterech Ewangelii wskazuje na jednakową wartość czterech Ewangelii oraz pokazuje ich różnorodność. Teofylakt podaje także uzasadnienie dla odrębnego komentowania Marka przez zestawienie czterech Ewangelii z obrazem czterech istot, pochodzącym z biblijnych widzeń prorockich i wykorzystywanym następnie przez starożytnych pisarzy chrześcijańskich¹⁵.

tion of Theophylact's commentary on the Gospels", por. A.J. Brown, *The Gospel Commentary of Theophylact*, Novum Testamentum, 49 (2007), s. 193.

¹⁴ Takie badania prowadzone są np. w ramach działającego w Uniwersytecie Śląskim w Katowicach Center for Studies on Literature and the Reception of Byzantium.

¹⁵ Wśród ojców Kościoła i w chrześcijańskiej ikonografii zestawienie to służyło przedstawieniu jedności Ewangelii jako świadectwa objawienia Boga oraz przypominało o tym, że ich liczba pochodzi z Jego ustanowienia. Teofylakt przyjmuje to podstawowe znaczenie. Jednocześnie je wykorzystuje, aby uzasadnić istnienie czterech Ewangelii oraz zaakcentować ich jedność. Teofylakt, choć łączy istoty z Ewangelistami tak samo jak Ireneusz, to jednak czyni to, aby wskazać na cechy charakterystyczne każdej z Ewangelii, które – według niego – widoczne są już w ich początkach. Z jednej strony podana jest cecha każdej istoty, z drugiej – wskazany jest charakterystyczny dla każdej Ewangelii początek. Lew odpowiada Ewangelii Jana, gdyż tak jak on jest królewski, takie też jest Słowo opisane w Prologu Jana. Ewangelia Mateusza rozpoczyna się od narodzenia według ciała, dlatego łączy się ją z obliczem człowieka. Z kolei Ewangelia Łukasza, rozpoczynająca się od opisu ofiary z wołu składanej przez Zachariasza w świątyni, skojarzona jest z wołem. Natomiast Ewangelie Marka rozpoczyna prorok Jan, którego łaska prorokowania, widząca wyraźnie rzeczy odległe, jest porównana do orła. Aby uzasadnić zestawienie Marka z orłem, Ireneusz przywołuje proroka Izajasza, natomiast Teofylakt – Jana Chrzciciela, którego traktuje jak ostatniego z proroków. Teofylakt, korzystając z tekstu Ewangelii zawierającego wariant bizantyjski: „jak jest napisane u proroków” (Mk 1,2), może odnieść się do wszystkich proroków, a nie tylko Izajasza.

Teofylakt wyraźnie porównuje Ewangelię Marka z innymi, zauważając podobieństwa i różnice pomiędzy nią a innymi Ewangeliami. Chociaż Teofylakt stwierdza, że daną kwestię już poruszył we wcześniejszym *Wyjaśnieniu do Ewangelii Mateusza*, to jednak nie pomija perykopy Marka, lecz zajmuje się tymi treściami, których jeszcze nie objaśniał. Wskazując na podobieństwa między Ewangeliami, Teofylakt wyjaśnia, że Ewangeliści opowiadają o tych samych wydarzeniach, lecz w różny sposób, przez co ich opowiadania się uzupełniają. Teofylakt, wyliczając także różnice pomiędzy paralelnymi perykopami, często podkreśla, iż nie świadczy to o ich sprzeczności. Wprawdzie czasami oddala się od treści Marka¹⁶, często jednak trafnie pokazuje różnice między paralelnymi perykopami, zwracając uwagę na treści charakterystyczne dla Ewangelii Marka¹⁷.

Teofylakt przywołuje samego Ewangelistę, wskazując na szczegóły przekazane tylko przez Marka¹⁸. Komentując wzmianki charakterystyczne dla Marka, odwołuje się do bliskiego kontekstu interpretowanych perykop¹⁹. Nawiązuje

¹⁶ Przykładowo, komentując perykopę o wyrzuceniu ze świątyni sprzedających i kupujących (Mk 11,15-18) Biskup Ochrydy zauważa, że także Jan opowiada o wyrzuceniu sprzedających. Zwraca jednak uwagę na różnicę między Ewangeliami. Podkreśla, że Jan umieszcza to opowiadanie na początku Ewangelii, a Marek na końcu. Zgodnie z treścią Ewangelii Jana wskazuje, że w tej Ewangelii opowiedziane zostało „wyrzucenie sprzedających”. Teofylakt odnosi się do niektórych elementów narracji Marka (do słów o jaskini zbójców, wymianieniu pieniędzy, sprzedawaniu i kupowaniu, stołów i ław, gołębi). Te elementy występują tak w Ewangelii Marka, jak i Mateusza. Teofylakt nie odnosi się do charakterystycznej dla Marka wzmianki o zakazie przenoszenia sprzętów przez świątynię. Zatem w tym miejscu jego wyjaśnienie bliższe jest Ewangelii Mateusza niż Marka.

¹⁷ W ten sposób komentuje, odnosząc się do perykopy o paralityku niesionym przez czterech (Mk 2,1-12), o zaparciu się Piotra (Mk 14,66-72), o wydarzeniach przy pustym grobie ((Mk 16,1-8) oraz o ukazywaniu się Zmartwychwstałego (Mk 16,9-14). Na przykład w komentarzu do perykopy o uzdrowieniu paralityka niesionego przez czterech (Mk 2,1-5) Teofylakt zarówno podkreśla zgodność między tekstami paralelnymi jak i wskazuje na różnice między Ewangeliami. Najpierw odwołuje się do Ewangelii Jana, porównując protagonistę perykopy Marka z chorym przy sadzawce (J 5,1-9). Zwraca uwagę, że są to dwie osobne postacie i wymienia, co je różni: podczas gdy chory opisany u Jana, „nie miał człowieka” i był przy sadzawce w Jerozolimie, zaś ten u Marka ma czterech ludzi i jest w domu w Kafarnaum.

¹⁸ Przykładowo, rozróżnia aktywności Jana – chrzest i głoszenie (Mk 1,4-5), wyjaśnia cel podania imion synów Szymona z Cyreny (Mk 15,16-21) a także znaczenie relacji między działaniem ludzi a Boga: „Ci zaś głosili wszędzie, a Pan współdziałał z nimi” (Mk 16,15-20).

¹⁹ Przykładowo, komentując Mk 3,20-22 porównuje postawę krewnych Jezusa z uczonymi w Piśmie. Wyjaśniając pierwsze wersety perykopy o śmierci Jana (Mk 6,17-20) odwołuje się do perykopy poprzedniej stwierdzając, że w tym miejscu Marek wstawia opowiadanie o śmierci Chrzciciela „korzystając z okazji”.

także do innych ksiąg biblijnych²⁰. Biskup Ochrydy podaje również rozbudowane wyjaśnienia dla perykop, które nie mają paraleli synoptycznych: do przypowieści o zasiewie (Mk 4,26-29), do narracji o uzdrowieniu niewidomego przy Betsaidzie (Mk 8,22-26) czy o młodzieńcu odzianym w płótno (Mk 14,50-54). Celnie spostrzega charakterystyczne dla Marka wyrażenia²¹. Słusznie zauważa specyfikę Marka i komentuje perykopy zgodnie z jego narracją²². Jego wyjaśnienie może być przykładem analizy bliskiej współczesnemu podejściu synchronicznemu²³. W wielu miejscach nie dokonuje również harmonizacji²⁴.

Wynika z tego, że *Wyjaśnienie do Ewangelii Marka* jest oryginalnym komentarzem ze względu na uznanie wartości Ewangelii Marka dla niej samej. Teofylakt podaje uzasadnienie dla odrębnego komentowania Ewangelii Marka. Znaczenie przypisywane przez Teofylakta niekomentowanej wcześniej Ewangelii odsłania się w przedmowach do *Wyjaśnień*, w częstym porównywaniu perykop Marka

²⁰ Wyjaśniając perykopę o zrywaniu kłosów w szabat (Mk 2,23-28), odwołuje się do Ksiąg Królewskich, natomiast wyjaśniając zakończenie perykopy o rozesłaniu dwunastu (Mk 6,12-13) nawiązuje do Listu Jakuba.

²¹ Przykładowo, określenie pory dnia w perykopie o licznych uzdrowieniach wieczorem (Mk 1,32-34) czy kolejność wyliczenia tych, którzy ukazali się na górze (Mk 9,4-8).

²² W komentarzu odnoszącym się do polecenia anioła skierowanego do kobiet (Mk 16,1-8) Teofylakt zwraca uwagę, że kobiety mają powiedzieć: „uczniom i Piotrowi”. Takie wyróżnienie Piotra występuje tylko w Ewangelii Marka. Teofylakt dodaje: „Gdyby kobiety przyszły i powiedziały, że nakazał powiedzieć uczniom, wówczas powiedziałyby Piotr: Ja zaparłem się, już więcej nie jestem Jego uczniem, dlatego odrzucił mnie (Jezus) i nie cierpi mnie”. Dlatego też – zdaniem Teofylakta – Marek dodaje „i Piotrowi”, aby nie był kuszony Piotr, że nie jest godzien słowa, bo się zaparł. Teofylakt trafnie zauważa wyróżnioną pozycję Piotra, która wskazuje na jego rolę wśród Dwunastu.

²³ Teofylakt zestawia postawy zwolenników i przeciwników Jezusa (komentując Mk 3,6-12). Nie traktuje jednak wersetu 6. jako zamykającego poprzednią perykopę o uzdrowieniu człowieka mającego bezwładną rękę (Mk 3,1-5), ale wyjaśnia go wraz z następną narracją o napływie tłumów (Mk 3,6-12). Przez to nie komentuje narady faryzeuszy ze zwolennikami Heroda jako reakcji na wydarzenia w synagodze, ale porównuje ich postawę z postępowaniem tłumy. Stwierdza, że nie ma korzyści z pokrewieństwa, gdy postępowanie jest złe, gdyż Jezus jest prześladowany przez tych, którzy są z tego samego rodu, natomiast obcy są Mu wdzięczni. Zauważa także drugi kontrast: obcy przychodzą do Jezusa z daleka, natomiast Żydzi prześladowają Jezusa przychodzącego do nich.

²⁴ Teofylakt komentuje perykopę o rozmowie Jezusa z faryzeuszami w kwestii nauczania na temat nierozzerwalności małżeństwa (Mk 10,1-9). Zwraca uwagę, że pytanie o to, co nakazał Mojżesz, pochodzi od Jezusa. Dodaje, iż Jezus zadał je, aby uniknąć pułapek zastawionych przez faryzeuszy. Teofylakt jest wierny Ewangelii Marka. Zwracając uwagę na to, że pytanie zostało zadane przez Jezusa, nie dokonuje harmonizacji z paralelną perykopą Ewangelii Mateusza (Mt 19,3-12), w której jako pierwsi do nakazu Mojżesza odwołują się faryzeusze.

z tekstami paralelnymi w pozostałych Ewangeliach, w stałym nawiązywaniu do perykop wcześniej przez niego interpretowanych. Takie zwracanie uwagi na treści charakterystyczne dla Ewangelii Marka może pokazywać jego niezależność od wcześniej komentujących.

2.3. Oryginalność w stosunku do wcześniej komentujących²⁵

Chociaż niektórzy egzegeci zauważają, że Teofylakt jest pierwszym komentującym całość Ewangelii Marka, to jednak powołując się na jego interpretacje, ograniczają się do pojedynczych zdań, często zaczerpniętych od innych komentatorów. Nie docenia się wartości komentarzy Teofylakta, gdyż panuje przekonanie o jego zależności od *Catena in Marcum*²⁶ oraz od Jana Chryzostoma interpretacji Mateusza. Choć zarzuca się Teofylaktowi bycie jedynie odtwórczym, to jednak nikt przed Teofylaktem nie wyjaśniał ani całej Ewangelii Marka, ani nie czynił tego w sposób ciągły²⁷. Przeprowadzona analiza pokazuje, że Teofylakt podaje wyjaśnienia do poszczególnych perykop, jednocześnie jednak traktuje Ewangelię jako całość. Zamieszczone między wyjaśnieniami perykopy nie pomijają żadnego wersetu Ewangelii. W wyjaśnieniach odnosi się do wszystkich perykop w ich kolejności kanonicznej, choć nie unika także wskazywania powiązań między perykopami. Podaje szczegółowe wyjaśnienia do perykop pominiętych przez wcześniej komentujących. Nie można zaprzeczyć, że Teofylakt posługiwał się

²⁵ Porównanie komentarza Teofylakta z interpretacjami niektórych perykop drugiej Ewangelii obecnymi u wcześniejszych autorów wychodzi od wcześniej wyróżnionych fragmentów w komentarzu Teofylakta. Porównano zatem te miejsca *Wyjaśnienia*, które odnoszą się do wariantów bizantyjskich Ewangelii Marka (omówione w I rozdziale rozprawy) oraz charakteryzują się treściami typowymi dla tej Ewangelii (wykazany w II rozdziale).

²⁶ Por. S.P. Kealy, *Mark's Gospel: A History of Its Interpretation. From the Beginning Until 1979*, New York - Ramsey 1982, s. 29.

²⁷ Interpretowano jedynie pojedyncze perykopy w komentarzach i homiliach Orygenesesa, Jana Chryzostoma i Augustyna do Ewangelii Mateusza i Jana. Przed *Wyjaśnieniem* Teofylakta powstały komentarze łacińskie: fragmentaryczny *Tractatus in Marci Evangelium* Hieronima (CCL, 78) oraz kompletna *In Marci Evangelium expositio* Bedy Czcigodnego (CC SL, 120). Beda przejmuje bez większych zmian treści z komentarza Hieronima do Ewangelii Mateusza, zwłaszcza tam, gdzie Ewangelia Marka ma paralele do pierwszej Ewangelii, dlatego trudno go uznać za oryginalnego komentatora. Natomiast kojarzona z Wiktorem z Antiochii *Catena in Marcum* jest niejednorodną kompilacją fragmentów z wcześniejszych komentarzy do Ewangelii synoptycznych (powstałych przed VI wiekiem). Kompilacja ta nie jest też komentarzem ciągłym: brakuje w niej niektórych tekstów Ewangelii, których nie pomija Teofylakt.

powstałymi wcześniej komentarzami do perykop Marka i paralelnych²⁸. Precyzyjne określenie stopnia zależności możliwe będzie dopiero wtedy, gdy dostępne będzie wydanie krytyczne *Wyjaśnień* Teofylakta oraz *Catena in Marcum*.

Catena in Marcum nie jest komentarzem jednolitym. Ze względu na to, że jest zbiorem wyjaśnień różnych autorów, potwierdza odmienne warianty tekstu²⁹. Tych niespójności nie ma Teofylakt, którego wyjaśnienia w wielu miejscach potwierdzają warianty bizantyjskie. Biskup Ochrydy, nawet gdy przejmuje komentarz od autorów wcześniejszych, podaje swoje wyjaśnienie w postaci zgodnej z tekstem bizantyjskim Ewangelii Marka³⁰. W wielu miejscach Teofylakt, odnosząc się do szczegółów Ewangelii Marka, podaje oryginalne uzasadnienia, których nie mają wcześniej komentujący³¹. Wyjaśniając Marka, nie przejmuje

²⁸ Dlatego znaczące nie są te miejsca, w których Teofylakt podaje komentarze pełniejsze niż w *Catena in Marcum* i Chryzostom (np. Mk 5,19-20; 9,17; 11,8; 14,47; 15,34), gdyż mógł korzystać z jeszcze innych źródeł. Bardziej istotne dla określenia zależności Teofylakta będą te komentarze, które pojawiają się u komentatorów, ale w różnej postaci.

²⁹ Na przykład odnośnie do wyrażenia „u proroków” (Mk 1,2) czy wezwania do niesienia krzyża (Mk 10,21).

³⁰ Po narracji o wyrzuceniu ducha nieczystego w synagodze, w Mk 1,29 część znaczących rękopisów ma lekcję łatwiejszą, przedstawiającą działanie samego Jezusa: „Kiedy wyszedł z synagogi, przyszedł...”. Tę lekcję potwierdza większość skonsultowanych manuskryptów *Wyjaśnienia*. Z kolei *Catena in Marcum* w tekście Ewangelii przekazuje lekcję trudniejszą: „I zaraz z synagogi, kiedy wyszli, przyszli...”. Można zauważyć, że treść wyjaśnienia do tej perykopy, zarówno w *Catena in Marcum*, jak i u Teofylakta, jest niemal taka sama. Najistotniejszą różnicę stanowi użycie innej liczby gramatycznej orzeczenia. Teofylakt, choć zależy w znacznym stopniu od *Catena in Marcum*, to jednak w miejscu, w którym wyjaśnienie odwołuje się do innej postaci tekstu, przerabowuje je tak, aby odpowiadało występującemu w komentowanej przez niego perykopie z wariantem bizantyjskim.

³¹ Jedynie Biskup Ochrydy zwraca uwagę na związek między ubiorem Jana a jego działaniem (Mk 1,6). W odróżnieniu od kateny, która nie odnosi się do Mk 3,6, Teofylakt podaje rozbudowane wyjaśnienie do całej perykopy Mk 3,6-12, porównując zachowanie tłumu z postępowaniem faryzeuszy i herodianów. Zwraca także uwagę na prośbę opętanego, aby mógł być z Jezusem (Mk 5,18). Choć komentujący dostrzegają wzmiankę Marka o wysłaniu Dwunastu po dwóch (Mk 6,7-13), to jedynie Teofylakt szeroko je wyjaśnia. Biskup Ochrydy, komentując narrację o przemienieniu, podaje tych, którzy byli widziani z Jezusem w kolejności Marka: najpierw Eliasza, potem Mojżesza (Mk 9,4). Także tylko on odwołuje się do kontekstu, tłumacząc reakcję tłumu po zejściu Jezusa z góry przemienienia (Mk 9,15). W przeciwieństwie do kateny, odnosi się szczegółu Ewangelii Marka, zaznaczającej, że Jezus wyprzedzał idących, którzy się dziwili, a idący za Nim bali się (Mk 10,32-34). Precyzyjniej niż inni komentujący, Teofylakt zwraca uwagę, że Ewangelia musi być głoszona wszystkim narodom (Mk 13,10). Wyjaśniając zapowiedź zaparcia się Piotra (Mk 14,26-31), tylko Biskup Ochrydy odnosi się do zapowiedzi dwukrotnego piania koguta przed trzykrotnym zaparciem się Piotra. Również tylko Teofylakt nawiązuje w komentarzu do postawy uczniów w Getsemani (Mk 15,40).

interpretacji odpowiadających tylko treści perykop paralelnych³². Nawet w miejscach, w których Teofylakt przejmuje wyjaśnienia od wcześniej komentujących, podaje uzasadnienia, których oni nie mają³³.

W swoim komentarzu Teofylakt odwołuje się do wszystkich perykop Ewangelii, odnosi się do jej tekstu bizantyjskiego oraz zwraca uwagę na cechy narracji charakterystyczne dla tekstu Marka. Przynajmniej w odniesieniu do niektórych perykop podaje komentarze odmienne od *Catena in Marcum* oraz od Jana Chryzostoma interpretacji Mateusza. Te cechy komentarza Teofylakta pozwalają już teraz podać w wątpliwość rozpowszechnione sądy o jedynie odtwórczym charakterze *Wyjaśnienia do Ewangelii Marka*.

Studium *Wyjaśnienia do Ewangelii Marka* Teofylakta z Ochrydy podjęte w trzech zakresach: krytyki tekstu Ewangelii, jej analizy literacko-teologicznej oraz historii jej oddziaływania pomaga uznać wartość interpretacji Teofylakta jako komentatora Ewangelii Marka. Na podstawie porównania występujących w analizowanych manuskryptach wariantów tekstu Ewangelii znajdujących się w perykopach i komentarzu wskazano, iż tekst Ewangelii Marka w *Wyjaśnieniu* jest ważnym świadkiem jego typu bizantyjskiego. Ponadto, możliwe jest wyodrębnienie wariantów reprezentujących typ bizantyjski w tekście Drugiej Ewangelii. W oparciu o analizę filologiczną i teologiczną interpretacji Teofylakta w komentarzu do Marka oraz jej ocenę z perspektywy egzegezy Ewangelii Marka stwierdzono, iż *Wyjaśnienie* odróżnia się od wcześniejszych komentarzy w uznaniu wartości Ewangelii Marka dla niej samej. Teofylakt podaje uzasadnienie dla odrębnego komentowania Drugiej Ewangelii, a w swoich wyjaśnieniach zwraca uwagę na treści charakterystyczne dla tej Ewangelii. Z kolei na podstawie porównania *Wyjaśnienia* z *Catena in Marcum* oraz Jana Chryzostoma *Homiliami na Ewangelię Mateusza* wykazano, wbrew rozpowszechnionym opiniom o jedynie odtwórczym charakterze dzieł Teofylakta, iż *Wyjaśnienie* jest komentarzem oryginalnym.

³² W komentarzu do narracji o kuszeniu Jezusa nie wzmiankuje głodu (Mk 1,12). Kontrolując się z faryzeuszami i uczonymi w Piśmie podaje w sekwencji bliższej Markowi (Mk 7,1-13) niż Mateuszowi. Objaśniając rozmowę Jezusa z faryzeuszami w kwestii nauczania na temat nierozzerwalności małżeństwa (Mk 10,1-9), podaje wyjaśnienie odpowiadające narracji Marka, a nie przejmuje zgodnej z Mateuszem interpretacji z *Catena in Marcum*.

³³ Objaśniając perykopę o uzdrowieniu paralytyka (Mk 2,1-12), Teofylakt, choć przejmuje od Chryzostoma komentarz do paralelnej perykopy Mateusza, to jednak zauważa typowe dla Marka cechy narracji o paralytyku: wydarzenie miało miejsce w domu (Mk 2,1), a chory został przyniesiony przez czterech (Mk 2,3). Także wyjaśniając przypowieść o zasiewie (Mk 4,26-29), choć część wyjaśnienia ma podobną jak katena, podaje odmienne alegoryczne interpretacje odnośnie niektórych elementów przypowieści.

Ewangelia Marka – niekomentowana w pierwszych wiekach i uważana za streszczenie Ewangelii Mateusza – po raz pierwszy w języku greckim i w odniesieniu do całości została skomentowana na przełomie XI i XII wieku. *Wyjaśnienie* Teofylakta – niedoceniane ze względu na jego zależność od wcześniej komentujących – nie zostało jeszcze dostatecznie dowartościowane w studiach nad dziejami egzegezy biblijnej. Pozostaje mieć nadzieję, że niniejsza rozprawa przyczyni się do uznania wartości interpretacji Teofylakta jako komentatora drugiej Ewangelii.

Dr Monika Czarnuch-Sodzawiczny, SBP 318